

Домбровський О. І.

ПОЛКОВА СИСТЕМА СУДОЧИНСТВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVI - XVIII ст.)

У даній статті з урахуванням суспільно-політичних подій в XVI-XVIII ст. розглядається процес утворення і діяльність полкової системи судочинства українського козацтва.

Ключові слова: Запорізька Січ, Запорозьке військо, судова система, судочинство, суддя.

У сучасному державотворенні, реформуванні правової та судової системи в Україні заслуговує на увагу судова система, яка склалася на полковому рівні серед українського козацтва.

Досліджуючи витоки інституту судової влади Козацької держави, застосування Українського трибуналу та становлення полкових судів, діяльність останніх слід розглядати на тлі тогочасних суспільно-політичних подій.

«Літопис Самовидця», повідомляючи про бойові походи українських козаків на Пруссію та Польщу в 1299, 1307, 1393 і 1396 роках, стверджує, що козацтво було окремою військовою силою, яка діяла вже в XV ст. І, починаючи з 1399—1450 рр., разом із «руською» та «подолянками» здобувала переконливі перемоги над татарами. А в XVII ст., спільно з великим князем К.І. Острозьким (1526—1608), козаки постали як регулярне військо. Тому король Речі Посполитої вбачав у запорожцях оборонців Корони [1].

Зростання авторитету козаків і утвердження Польською державою їхнього статусу «кузні лицарських кадрів» сприяло отриманню від королівства і відповідних привілеїв. Ці привілеї, як вважали на перших порах козацькі ватажки та польські можновладці, повинні були успадкувати практику, «що узвичаїлась в руських землях Великого князівства Литовського, де українська шляхта користувалася повнотою юридичних прав, не тільки складаючи присягу та безперешкодно даючи свідчення у судах, але й займаючи керівні державні посади на місцях» [2, 63]. Надання станових прав населенню Південно-Західної Русі литовськими князями започаткував Віслицький Статут 1347-р. польського короля Казимира III Великого, котрий правив у 1333—1370 рр. Саме на його правничі засади згодом почнуть спиратися всі три Литовські статuti (1529, 1566 та 1588 років) — акти, що регламентували силу чинного права і після приєднання україн-

ських земель до Польщі у 1569 р. [3, 192].

З притаманною їм енергією великі князі Литовські та королі Польщі Сигізмунди почали готувати заплановану ще у XIV ст. великим князем литовським Ягайлом (1377—1381) унію, названу згодом Люблінською, її успіх вони вбачали в отриманні підтримки та співчутті з боку численного в Литовській державі стану землевласників. Але за умов, коли «у міських судах не приймалися свідчення українців («людей руського обряду»), що, окрім ущемлення громадських прав, завдало їм збитків і в економічній діяльності» [4, 63], про це годі було й мріяти. Щоб завоювати симпатії народу, королівському двору належало підтримати норми традиційного звичаєвого права, що впродовж багатьох століть побутували серед українців.

Королі Речі Посполитої намагалися заручитися підтримкою козацьких полків, які сповідували давні традиції державного устрою. Історичні джерела свідчать, що полки в Україні — це «такі форми суспільних стосунків, які могли виникнути серед південно-руського козацтва власне шляхом повернення до колишньої вічевої та общинної давньої Русі, — шляхом віднайдення та здійснення затаєних у душі народу його заповітних ідеалів» [4]. Тому король Стефан Багорій (1533—1586) активно підтримував державно-правову реформу в Україні, розпочату 1572 р. його попередником Сигізмундом II Августом. Козаків у станових правах урівняли з польською шляхтою; віднині вони здобули право судитися в одних із нею судах. Завершило реформу тогочасної судово-правової системи утворення Українського трибуналу. Останньому було надане право направляти апеляції безпосередньо до короля Речі Посполитої [5, 40-43].

Відтоді, коли у 1556 р. Дмитро Вишневецький на острові Хортиця, на самому кордоні з Кримським ханством, заснував козацький укріплений табір, проблема військових справ Січі для королівського двору Польської держави стала особливо актуальною, а симпатії до українського лицарства почали домінувати. Це, зокрема, підтверджується участю козаків у роботі польського Сейму. Так, за гетьманування Гната Василевича (1596—1597) «в 1597 році настала пора направляти до Варшави депутатів на Сейм вальний, або головний; а їх завжди направляли чотирьох від воеводств, трьох від уряду Гетьманського і війська, а п'ятеро від міст найвідоміших... В числі військових депутатів довелося бути полковникові Лободі, судді полковому Федору Мазепі та сотнику Київському Якову Кизимі» [6, 39].

Так, у знак подяки запорозьким козакам, які, захищаючи свою Вітчизну та Річ Посполиту, «торкнулися мужньо і самих стін константинопольських, доволі мушкетним димом їх окуривши; Синоп і Трапезонт стинали; могутньому Білгороду не раз крила осмалювали» [7, 401], надали найперший та найголовніший привілей — право утримувати національну армію. І цією армією стало Запорозьке військо, що у XVI — першій полови-

* кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноправових дисциплін і міжнародного права ОНУ ім. І.І. Мечникова
© Домбровський О.І., 2007

ні XVII ст. називалося реєстрове козацьке «Військо Українне».

Одним із найважливіших інститутів козацької державної адміністрації, яка мала власне самоуправління, на ту пору стало судочинство. Його норми (традиційного звичаєвого права), що засадничими витоками сягали принципів судочинства давньоукраїнських копних (купних) судів та положень артикулів «Руської Правди», запорожці беззастережно охороняли та передавали із покоління в покоління. І це зрозуміло, як зазначає дослідник Л. Кушинська, бо правонаступність давніх звичаєвих норм не постає чимось незвичайним, це — закономірний процес із певними особливостями, що обумовлювалися обставинами життя на Запорозькій Січі [8, 138-139].

Звільнену в кінці 50-х років XVII ст. територію козаки поділили на 16 округів (полків) — адміністративно-територіальних та військових одиниць. Кожен із таких округів, що за устроєм відповідав певному полку, мав свою форму правління. Обов'язки адміністратора та головного судді на території полку в мирний час покладались на командира полку — полковника. У сотнях, на які ділився полк, адміністративні, військові, а інколи й судові функції (є свідчення про існування й сотенних судів) виконували сотники. Як правило, у містах та містечках знаходились полкові та сотенні органи управління. Останні називались як і відповідні полки та сотні. Керував всією військово-адміністративною системою Війська Запорозького гетьман, котрий одночасно наглядав і за судочинством. Контроль за судовими справами здійснював генеральний суддя. «Обов'язком військового судді, - зазначає Д. Яворницький, - було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо; він розглядав кримінальні і цивільні справи й виносив вироки злочинцям, залишаючи, однак, остаточну ухвалу» за проводирями чи то полку, чи то всього коша Запорозького [9, 141].

Як ми вже зазначали, ранг тогочасних полкових суддів вважався досить високим — вони були третіми серед полкової старшини. Майже всі полкові справи судді розглядали у полковій канцелярії, а чолобитні в карних справах — у полкових та міських судах. Серед старшини полкової канцелярії судді за рангом були нижче полкового обозного. Проте з числа цивільних чиновників полку вважались найшанованішими.

До полкових судових писарів належали міський та підкоморський. Перший виконував обов'язки секретаря в міському чи карному суді, а другий піклувався справами підкоморського суду, разом із підкоморієм та комо-ником виїжджав як секретар суду на спірні землі.

У XVII ст. суд, як і раніше, виконував одну з найважливіших функцій влади, а тому у Війську Запорозькому йому надавали виняткового значення. «Щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старшин своїх щоб товариством судимі були: де троє чоловіків козаків, тоді два третього мають судити» [10, 357]. Ці рядки прос-

кту Переяславського договору 1654 р. переконливо свідчать про повну незалежність у сфері судочинства Війська Запорозького від Московського царства. У першій статті запропонованого Московії проекту договору від царського уряду вимагалось «підтвердити права і вольності наші військо-ві, як з віків було у Війську Запорозькому, які своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах». Московський цар Олексій Михайлович (1629—1676) 27 березня 1654р. змушений був її ратифікувати без жодних змін. «Пожаловали, велели им быть под нашего царского величества високою рукою, каковыи им данн от королей польских и от великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивагь ничем не велели, и судиться им велели от своих старшин по своим прежним правам».

8 січня 1654 р. на Переяславській Раді з двох сотень представників 13 полків присягнув на вірність московському цареві лише один суддя — Ніжинського полку [11, 243]. Більшість старшини, як Уманського та Паволоцького полків, взагалі відмовились посилати когось до Переяслава та присягати Московії. «Мы за котов (соболи, яких представники Московії дарували козацькій старшині. — *Авт.*) душ своих продавать не будем, как ты продал и изменил...», — з ненавистю відповіла гетьманові Богдану Хмельницькому (1595—1657) старшина Полтавського та Кропивенського полків, коли той просив прислати до Переяслава своїх представників. Отримавши таку відповідь «половини отколовшейся Украины, Богдан Хмельницкий был сильно испуган» [12, 305].

За часів гетьманування Івана Самойловича (1672—1687), юрисдикція якого поширювалася на підпольську та підросійську Україну, діяльність полкових судів урізноманітнілась. Проте у більшості справ, які в цей час розглядали полкові суди, йшлося про земельні тяжби. Так, 3 лютого 1678 р. за наказом гетьмана Івана Самойловича Полтавський полковий суд розглянув справу про маєтності «ведлуг права» відповідно до подання «Андрія Васильовича, писаря і помісника військових генеральних судів, для заспокоєння деяких справ, висланих до Полтави» [13].

За часів гетьмана Івана Мазепи (1639—1709) функції, що їх за гетьманування Богдана Хмельницького здійснював полковий суд, виконувались тільки на Січі. Як і раніше, у полкових судах головував полковий суддя; суди звітували перед провінційними урядами. Як зазначає В. Свєрбігуз, «при попередніх гетьманах козацькі суди нерідко вели одночасно шляхетські та козацькі справи, чим поставили в сильну залежність від себе і ратушні суди. Це тимчасове урівняння козаків зі шляхтою тривало недовго. Життя невдовзі показало різницю між рядовим козаком і старшиною. Суспільство починає розуміти всі незручності військового суду: особи, які стояли на його чолі, не були юристами, в будь-який час могли бути відкликаними на військову службу; крім того, сам суд не регулювався ста-

лими законами, а утримувався єдино гетьманськими універсалами».

Після укладення «Вічного миру» 1686 р. (договір підписали Річ Посполита і Московське царство) територія Лівобережної України (10 полків — Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський та Чернігівський, всього 20 повітів) відійшла до Московського царства. Владною інституцією на цих теренах став гетьманський уряд. Одночасно з полковими військовими судами, названими «посполитим правом військовим», на території Гетьманщини почали діяти й інші суди — земські (ратушні) та підкоморські. Їх діяльність не припинялась аж до 1782р., коли полковий поділ Гетьманщини було ліквідовано та утворено намісництва у складі Російської імперії.

Пожвавлення діяльності полкових судів відбулося за гетьманування Данила Апостола (1654—1734). Він був вихідцем із старовинного козацького старшинського роду. Ще у 28-літньому віці (1682 р.) почав виконувати обов'язки полковника, проте через зв'язки з І. Самойловичем гетьман І. Мазепа позбавив його цих повноважень. Згодом, у 1693 р., він знову стає полковником: спочатку гадяцьким, а пізніше — миргородським. 1697 р. гетьман І. Мазепа призначив Д. Апостола наказним отаманом щойно відвойованих у татар фортець. 12 жовтня 1727 р. на церемонії гетьманських виборів у Глухові 73-літнього миргородського полковника Данила Апостола було обрано гетьманом України. І вже наступного року за його вказівкою «під головуванням генерального судді Івана Борзни почала працювати кодифікаційна комісія у складі 12 осіб. Вона повинна була узгодити в єдиному зводі правничі нововведення, які проникли до судових практик під назвою «військових обичаїв», із давнішими кодексами кримінального та цивільного права, вживаними в Україні. До останніх належали Литовські статuti і так званий «Саксон» — редакція магдебурзького права, що її в міських судах використовували за коментарями польського юриста кінця XVI ст. Бартоломея Троїцького «Порядок міських прав» [14, 508]. Козаки всіляко противились правничим нововведенням московського правителя, який через Малоросійську колегію намагався підпорядкувати Генеральну військову канцелярію, суди та скарги. З обранням гетьманом Данила Апостола скасували і Малоросійську колегію. Натомість у Москві видали «Решительные пункты», які віднині стали основним законом державного життя Гетьманської України та обмежили рівень її автономії. Щоб захистити порушені права, гетьман почав унормовувати привілеї української козацької старшини, провівши часткову реорганізацію судоустрою, зокрема і в полках.

27 листопада 1727 р. до складу посольства, що відбуло до Москви, Данило Апостол включив суддю полкового Ніжинського Михайла Забілу та

суддю полкового Гадяцького Мартина Стишевського, щоб вони переконали царя розпочати в Україні перевірку права власності на землю (з цієї метою пропонувалось призначити генеральне слідство, аби встановити законність володіння маєтками й дати лад у землекористуванні та господарстві), впорядкувати збір податків, сформувати точний бюджет України, а головне — провести судово-правову реформу [15, 123].

Отримавши дозвіл на розширення та зміцнення деяких елементів самоврядування і, насамперед, судочинства, гетьман у 1730 р. підписав розпорядження про розгляд справ у судах та порядок перегляду судових ухвал. Документ зобов'язав суддів (зокрема полкових) глибше вивчати звичаєве право та різні правничі джерела (Литовські статuti, «Саксонське право» та ін.) [16, 49].

Кодифікаційна комісія закінчила роботу лише через десять років по смерті Данила Апостола. На початку 1744 р. вона передала на розгляд Сенату результати своєї чотирнадцятилітньої праці — звід «Прав, по котрим судиться малоросійський народ» із 30 розділів та 1716 артикулів (статей), що спиралися переважно на засади Литовських статутів.

Цей документ, як з'ясувалось, запізнився. Сенат уже підготував плани «охоплення» Гетьманської України законами Російської імперії. Що ж стосується «Прав...», то звід десятиліттями припадав пилюкою у канцелярії Сенату (1766 р. були намагання використати його в рамках запланованої загальноімперської кодифікації, а 1807 — взяти як основу для нового законопроекту «Собрания малоросійских прав»). Та все ж «Прав...» так і залишилися правами на папері — російським можновладцям було не вигідно запроваджувати їх у життя.

Наблизити українське судочинство до порушених російськими царями положень Литовських статутів намагався і гетьман Кирило Розумовський (1728—1803). 17 лютого 1763 р. він скасував судові функції Генеральної канцелярії, відокремивши суд від адміністрації і, таким чином, «деполітизував» судові органи. Після звернення К. Розумовського Український Сейм ухвалив, «що у кожному полку має бути по два підкоморських і два земських суди, щоб одному земському суду засідати в полковому місті, а місце для іншого земського суду визначить полкове зібрання шляхетства під час обрання суддів». 19 листопада 1763 р. гетьман своїм універсалом наказав «бути в Україні (Малій Росії) в кожному українському (малоросійському) полку по два підкоморські і по два земські суди з апеляцією до Генерального суду, а в Ніжинському полку... трьома земськими судами відповідно до повітового поділу».

З цього часу в Україні відновлюють свою роботу підкоморський (липень — серпень 1763 р.) та земський суди (грудень 1763 — травень 1764 р.).

Гетьманське подання про склад полкових судів Український Сейм роз-

глянув 10 жовтня 1763 р. На ньому стародубський полковник князь Хованський заявив, що кожен полк повинен мати по два підкоморських і по два земських суди. Його підтримав чернігівський полковник. Проте київська старшина, гадяцький, миргородський, ніжинський та переяславський полковники стверджували, що для очолюваних ними полків вистачить і по одному підкоморському та одному земському суду. Але Сейм прийняв резолюцію, яка зобов'язувала створити у кожному полку по два земських та по два підкоморських суди. Членами суду належало обирати осіб, які не займали іншої посади. Щоправда, такий порядок виборів «виявився важким для здійснення, бо неслужилої шляхти (як у Литві та Польщі) було мало, а козацька старшина, з якої обирався контингент судових діячів, займала військові посади. Тому нерідко суддя, підсудок або писар були змушені залишати свої посади для виконання інших військових обов'язків».

Та попри все, універсал гетьмана Кирила Розумовського і постанови Українського Сейму знаменували собою початок судово-правової реформи Гетьманської України. Почався процес відновлення старовинних прав українських чинів та урівняння їх із російськими, процес відновлення українських національних прав. Проте йому не судилося завершитися.

Література

1. *Літопис Самовидця* / за ред. Скаби А.Д. – К., 1971. – С. 45-48; Лукомський С. *Собрание историческое // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам*. – К., 1878. – 328 с.
2. Капраль М. *Національні громади Львова XVI-XVIII ст.. (соціально-правові взаємини)*. – Львів, 2003. – 163 с.
3. Любавский М.К. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно*. – СПб., 2004; *На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст.* / Упоряд. І передм. О.В. Русиної. – К., 1994. – 232 с.
4. Майоров А.В. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. – СПб., 2001. – С.17; *Происхождение запорожского казачества* // *Киевская старина*. – 1884. – №8. – С. 587.
5. *Вісник Верховного Суду України*. – 2006. – №2. – С.40-43.
6. Конисский Г. *История русов или Малой России*. – М., 1846. – С.39.
7. Яворницький Д. *Твори: У 20 т.* – Запоріжжя-Київ, 2004. – Т.2. – С.401.
8. Кушинська Л. *Давньоруський звичай – джерело права Української козацької держави середини XVII ст.* // *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 138-139.

9. Яворницький Д.І. *Історія запорізьких козаків: У 3 т.* – Т.1. – Львів, 1990. – С. 141.
10. *Переяславська Рада: очима істориків, мовою документів* / Упоряд. авт. передм. О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб. – К., 2003. – С. 357-358/
11. Прицак Л. *Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.* – Харків, 2003. – С. 243 – 244.
12. Грушевский М.С. *К истории Переяславской Рады 1654 (Положение о ОГН 29.X.1929) // Договоры АН СССР*. – Л., 1929. – №16. – С. 305.
13. ЦНБ НАНУ, *Інститут рукописів*. Ф.1. – Спр. 55256. – Арк. 39.1. – С. 54-55.
14. Яковенко Н. *Нарис історії середньовічної історії та ранньомодерної України*. – К., 2005. – 508 с.
15. Рігельман О.І. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. – К., 1994 – 634 с.
16. Еремсв І.С. *Герби гетьманів України*. – К., 1998. – 264 с.